

TWIERDZA ASEMUS W V–VI WIEKU

Stanisław Turlej

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

ABSTRACT

THE FORTRESS OF ASEMUS IN THE 5TH–6TH CENTURIES

Theophylact Simocatta's account of the conflict between the soldiers and citizens of the city of Asemus with the Roman general Peter, the commander of the imperial army, frequently appears in scholarly literature, however, it is inappropriately used to describe the situation in the territories on the Danube during the reign of Emperor Maurice. This is due to lack of a comprehensive analysis of this account as well as to the reflections on the history of this city in the 5th–6th centuries. So far, historians have not exploited the potential of comparing the functioning of the garrison in Asemus in the late 6th century with the attested solutions used in the defence of Thermopylae in connection with Justinian I's military reforms. A garrison was stationed in Asemus by an imperial privilege, and it could be used outside the city only on the Emperor's order. The general had no right to include these soldiers in his army without the appropriate imperial document. Peter's unlawful actions were resisted by the local soldiers and citizens alike. The bishop's role in this conflict should not be overestimated, since he played an important role only as far as the possible violation of the right to asylum in a church was concerned. The appearance of a garrison of professional soldiers in Asemus and the fact that the city was a bishopric seem to indicate that it experienced a revival in the 6th century, during the restoration of the Empire's rule over the territories on the Danube after the death of Emperor Anastasius.

Key words: Late Antiquity, Byzantium, Asemus, Theophylact Simocatta, Procopius of Caesarea.

Słowa kluczowe: Późny antyk, Bizancjum, Asemus, Teofilakt Simokatta, Prokopiusz z Cezarei.

Na początku lat 90. VI wieku cesarz Maurycjusz, wykorzystując zawarcie pokoju z Persją, podjął działania wojenne przeciw Awarom i Słowianom. Zwykle podkreśla się sukcesy odniesione przez wojska cesarskie, polegające na atakowaniu ziem barbarzyńców na północnym brzegu Dunaju. Tymczasem trudno jednoznacznie

✉ Adres do korespondencji: stanislaw.turlej@uj.edu.pl

ocenić zarówno sam przebieg działań wojennych przeciw wspomnianym ludom, jak i ogólny bilans zmagają, zwłaszcza na ile ten wysiłek militarny wpłynął na poprawę bezpieczeństwa życia ludności cywilnej na ziemiach cesarstwa¹. Dla badań nad szeroko rozumianą sytuacją obszarów naddunajskich i funkcjonowaniem systemu obrony w czasach Maurycjusza fundamentalne znaczenie mają informacje zawarte w powstałym u schyłku lat 20. VII wieku dziele Teofilakta Simokatty². Relacja tego autora poświęcona miejscowości Asemus³, położonej nad rzeką Asamus, niedaleko jej ujścia do Dunaju, jest szczególnie często przywoływana w rozmaitych opracowaniach historycznych i archeologicznych⁴.

W późnoantycznych źródłach Asemus jest zwykle wzmiankowane jako silna twierdza na szlaku pomiędzy miejscowościami Utus i Securisca, która jednakże nie należała do znaczących centrów miejskich regionu w późnym antyku⁵. Przemawia

¹ Działania wojenne: M. Whitby, *The Emperor Maurice and his Historian. Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*, Oxford 1988, s. 158–183; B. Bavant, *Illiria* [w:] *Świat Bizancjum*, t. I: *Cesarstwo wschodniorzymskie 330–641*, red. C. Morrison, tłum. A. Graboń, Kraków 2007, s. 388–391. Nie docenia się znaczenia problemu zapewnienia bezpieczeństwa ludności regionu: S. Turlej, *Upadek granicy cesarstwa na Dunaju* [w:] *Barbarzyńcy u bram Imperium*, red. S. Turlej, Kraków 2007, s. 207–208. Znaczenie panowania Maurycjusza ciągle jest chyba przeceniane i czeka na rzetelne opracowanie: F.E. Schlosser, *The Reign of the Emperor Maurikios (582–602). A Reassessment*, Athens 1994.

² Ustalenia na temat postaci i dzieła Teofilakta Simokatty: M. Whitby, *The Emperor Maurice...*, s. 28–51; T. Olajos, *Les sources de Théophylacte Simocatta Historien*, Byzantinas Neerlandica, 10, Leiden–New York–København–Köln 1988; D. Brodka, *Die Geschichtsphilosophie in der spätantiken Historiographie. Studien zu Prokopios von Kaisareia, Agathias von Myrina und Theophylaktos Simokattes*, Frankfurt am Main u.a. 2004, s. 193–195; W. Treadgold, *The Early Byzantine Historians*, Palgrave 2007, s. 329–340; M. Wołoszyn, *Theophylaktos Simokates und die Slawen am Ende des westlichen Ozeans – die erste Erwähnung der Ostseeslawen?*, Kraków 2015, s. 43–47. Wykorzystane wydanie: Teofilakt Simokatta, *Historia powszechna*, tłum., wstęp, komentarz i indeksy A. Kotłowska, Ł. Różycki, Poznań 2016 (dalej: Kotłowska, Różycki, *Teofilakt Simokatta*), s. 31–395, zawiera tekst źródła za: Theophylactus Simocatta, *Historiae libro octo*, ed. C. de Boor, editionem correctiorem curavit explicationibusque recentioribus adornavit P. Wirth, Stuttgartiae 1872 (dalej: Teofilakt, *Historia*).

³ W dziele Teofilakta Simokatty Asemus jest łącznie wspomniane trzy razy. Poza wzmianką w spisie treści książki siódmej na początku dzieła (z nazwą w formie Asimo: Kotłowska, Różycki, *Teofilakt Simokatta*, s. 48, 22) w tekście pojawiają się dwie wzmianki, przy czym uwaga koncentruje się na pierwszej chronologicznie i obszernej: Teofilakt, *Historia* VII 3,1–10, natomiast druga jest lakoniczna i potwierdza tylko funkcjonowanie tego ośrodka jako twierdzy, obok której przeszły wojska rzymskie, z nazwą w formie Asema (Teofilakt, *Historia* VIII 6.7).

⁴ Dzisiaj rzeka Osám: W. Tomaschek, *Asamus* [w:] *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Bd. II, Stuttgart 1896, kol. 1672–1676 (dalej RE); A. Tomas, *Inter Moesos et Thracas. The Rural Hinterland of Novae in Moesia (1st–6th Centuries AD)*, *Archaeopress Roman Archaeology* 14, Oxford 2016, s. 5, 11. (dalej Tomas, *Inter Moesos*).

⁵ Znany ze źródeł ośrodek Anasamus: W. Tomaschek, *Anasamus*, RE I, 1894, kol. 2064, jest identyfikowany bądź z miejscowością Musalievo w Bułgarii: V. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in the Late Antiquity*, Amsterdam 1977, s. 102; Kotłowska, Różycki, *Teofilakt Simokatta*, s. 318 przyp. 780, bądź z Čerkovicą: C. Băjenaru, *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian Area from Diocletian to Justinian*, Cluj-Napoca 2010, s. 23; A. Tomas, *Inter Moesos ...*, s. 10, 12–13, 17, 139. Położenie: *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, ed. R.J.A. Talbert, Princeton 2000, mapa nr 22; P. Schreiner, *Städte und Wegenetz in Moesien, Dakien und Thrakien nach dem Zeugnis des Theophylaktos Simokates* [w:] *Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen*

za tym fakt, że nie jest wspomiane w źródłach jako biskupstwo w IV–V wieku i nie wymienia go Hierokles Synekdemos w swym zestawieniu miast prowincji Mezji II⁶. Okolice, gdzie zwykle sytuuje się Asemus, nie doczekały się jeszcze na tyle intensywnych badań czysto archeologicznych, by można było rozstrzygnąć wątpliwości dotyczące pewnej lokalizacji tej miejscowości, bez odwoływania się do interpretacji źródeł pisanych⁷.

Według Teofilakta Simokatty, gdy wojska rzymskie pod dowództwem Piotra, brata cesarza Maurycjusza, dotarły w pobliże miejscowości Asemus⁸, tamtejsi mieszkańcy postanowili uroczystie powitać wodza⁹. Również stacjonujący w mieście garnizon zrobił to samo i swą postawą wywarł bardzo pozytywne wrażenie na Piotrze,

---

Orient und Okzident, Hrsg. R. Pillinger (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung, 16), Wien 1986, s. 61; A. Tomas, *Inter Moesos et Thracas. A Contribution to the Studies on the Rural Hinterland of Novae in Lower Moesia*, „Archeologia” 2007, LVIII, s. 42–44.

⁶ W zachowanej postaci dzieło Hieroklesa datowane jest na początek panowania Justyniana I, lecz w zasadniczym zrebie zostało opracowane prawdopodobnie ok. połowy V w.: Hierocles, *Synekdemos*, ed. E. Honigmann, *Le Synekdemòs d'Hiéroclès et l'Opuscule géographique de Georges de Chypre. Texte, introduction, commentaire et cartes*, (Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae: Forma Imperii Byzantini, 1), Bruxelles 1939, s. 5–6, s. 13 (wyliczenie miast prowincji Mezji II: 636, 1–636, 8); S. Turlej, *Hierokles [w:] Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, red. O. Jurewicz, Warszawa 2002, s. 208. M. Whitby, *The Emperor Maurice...*, s. 183, przyp. 14, pisze, jakoby Asemus nie miało własnego biskupstwa, a można to przyjmować jako w miarę pewne dla okresu wczesnego, ponieważ Teofilakt potwierdza jednoznacznie nie tylko obecność biskupa, lecz także jego związek z miastem i lokalną społecznością. Negowanie posiadania własnego biskupstwa przez Asemus w VI w. pomimo relacji Teofilakta Simokatty ma długą tradycję: J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romain*, Paris 1918, s. 167, przyp. 7; E. Polaschek, *Novae 2, RE XVII/1*, Stuttgart 1936, kol. 1127–1128.

⁷ Zaawansowanie prac archeologicznych w Asemus: V. Dintchev, *Classification of the Late Antique cities in the Dioceses of Thracia and Dacia*, „Archaeologia Bulgarica” 1999, III, s. 58–59. Jeżeli chodzi o określenie położenia Asemus, to decydujące znaczenie przy wyborze lokalizacji ma wyobrażenie o wielkości tego ośrodka. Według A. Tomas, *Inter Moesos...*, s. 12–13, 139, powinien to być znaczny ośrodek, skoro miał obsadę wojskową, stąd propozycja lokalizacji Čerkovica I (fort Anasamus) i właściwe miasto Asamus jako Čerkovica II. Czy jest to przekonująca argumentacja, jeżeli wiadomo, że stacjonujące w tej miejscowości oddziały na początku V w. i pod koniec VI w. były niewielkie? Zob. ibidem, s. 60.

⁸ Cały fragment relacji poświęconej wydarzeniom w Asemus, od przybycia armii rzymskiej do jej odejścia: Teofilakt, *Historia* VII 3,1–10. Tłumaczenia z komentarzem: Theophylaktos Simokates, *Geschichte*, ed. P. Schreiner, Bibliothek der griechischen Literatur, 20, Stuttgart 1985, s. 181–182, komentarz: ibidem, s. 337. *The History of Theophylact Simocatta*, eds. M. and M. Whitby, Oxford 1986, s. 182–183; Kotłowska, Różycki, *Teofilakt Simokatta*, s. 317–319.

⁹ Przyjmuje się, że działo się to w czasie kampanii 594 r.: M. Whitby, *The Emperor Maurice...*, s. 160; idem, *The Balkans and Greece 420–602 [w:] The Cambridge Ancient History*, vol. XIV, eds. A. Cameron, B. Ward-Perkins, M. Whitby, Cambridge 2000, s. 729; W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa*, 2. aktual. Aufl., München 2002, s. 140–143; J.H.W.G. Liebeschuetz, *The Lower Danube Region under Pressure: From Valens to Heraclius [w:] The Transition to Late Antiquity. On Danube and Beyond*, ed. A.G. Poulter (Proceedings of the British Academy, 141), Oxford 2007, s. 121–124.

który postanowił włączyć go do swej armii¹⁰. Nie zgodzili się na to mieszkańcy i żołnierze, pokazując dokument cesarza Justyna gwarantujący miastu posiadanie garnizonu¹¹. Wódz chciał przeprowadzić swój zamysł siłą i w tej sytuacji żołnierze garnizonu schronili się w kościele¹². Wówczas Piotr polecił biskupowi wyprowadzić ich i – wobec odmowy duchownego – wysłał po żołnierzy garnizonu Gentzona, wysokiego rangą dowódcę, z oddziałem wojska. Widząc niebezpieczeństwo, żołnierze garnizonu Asemus zabarykadowali się w świątyni. Gentzon nie mógł więc wykonać zadania i wycofał swych ludzi, narażając się na gniew Piotra, który pozbawił go dowództwa¹³. Wódz nie zamierzał odstąpić od realizacji swego zamiaru i polecił towarzyszącemu mu zaufanemu oficerowi straży przybocznej cesarza sprowadzić biskupa do obozu¹⁴. Na wieść o tym mieszkańcy miasta wyrzucili oficera z miasta i zamknęli bramy. Z jednej strony wznosili okrzyki na cześć cesarza, z drugiej obrzucali zniewagami wodza, który wyruszył w dalszą drogę, nie podejmując żadnych działań przeciw miastu.

Opis Teofilakta Simokatty poświęcony Asemus pozwala dostrzec wiele różnorodnych problemów, z jakimi borykały się lokalne społeczności, i z pewnością będzie jeszcze przedmiotem dalszych badań nie tylko nad sytuacją obszarów naddunajskich za czasów Maurycjusza¹⁵. Obecnie wykorzystuje się go bowiem szerzej przy

¹⁰ Postać Piotra brata Maurycjusza: J.R. Martindale, *Petrus* 55 [w:] *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. III b, Cambridge 1992, s. 1009–1010. F.E. Schlosser, *The Reign...*, s. 94–96, przypuszcza, że Piotr chciał być może w Asemus przyjąć tych żołnierzy na swoją służbę. W tym wypadku zostaliby jego bucellariuszami. Na temat statusu i roli bucellariuszy: C. Zuckerman, *Armia* [w:] *Świat Bizancjum...*, s. 197–198. W tekście nie ma mowy o innych rekwizycjach, np. zaopatrzenia z Asemus, tylko o przejęciu garnizonu, stąd trzeba unikać uogólnień: A. Sarantis, *Justinian's Balkan Wars. Campaigning, Diplomacy and Development in Illyricum, Thrace and the Northern World A.D. 527–565*, Prenton 2016, s. 194, przyp. 463.

¹¹ W tekście jest mowa o przywileju cesarza Justyna, a nie Justyniana, jak piszą: C. Zuckerman, op. cit., s. 189; Kotłowska, Różycki, *Teofilakt Simokatta*, s. 319.

¹² Biorąc pod uwagę okoliczności zdarzenia, najbardziej oczywiste wydaje się przyjęcie, że żołnierze po prostu szukali azylu. Tak określa ich postępowanie W. Enßlin w recenzji pracy Bratianu, *Privileges...* (opis w przyp. 24), „Byzantinische Zeitschrift” 1939, 39, s. 208; E. Herman, *Zum Asylrecht im byzantinischen Reich*, „Orientalia Christiana Periodica” 1935, 1, s. 223 (incydent łączy z Novae, a nie z Asemus); D. Claude, *Die byzantinische Stadt im 6. Jh.*, München 1969, s. 131. O prawie azylu: J. Hallebeek, *Church Asylum in Late Antiquity, Concession by the Emperor or Competence of the Church?* [w:] *Secundum Ius. Opstellen aangeboden aan prof. mr. P.L. Nève*, Nijmegen 2005, s. 163–182. Biskup był gwarantem tego prawa: C. Rapp, *Holy Bishops in Late Antiquity*, Berkeley–Los Angeles–London 2005, s. 255–258.

¹³ To zdarzenie być może nie zaszkodziło karierze tego oficera: F.E. Schlosser, op. cit., s. 95; Kotłowska, Różycki, *Teofilakt Simokatta*, s. 319, przyp. 783.

¹⁴ U Teofilakta, *Historia* VII 3,8, jako określenie tego oficera pojawia się termin *scribo*. Przykłady misji podejmowanych przez nich oraz tytułatura świadczą o ich bardzo wysokiej pozycji: A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire. A Social and Economic Survey*, vol. I, Oxford 1964, s. 658–659.

¹⁵ Wydarzenia rozgrywane się w Asemus były wielokrotnie przywoływane w literaturze, i to nawet w bardzo ogólnych opracowaniach, np.: P. Schreiner, *Bürger, Bürgertum*, 1: *Byzantinische Reich* [w:] *Lexikon des Mittelalters*, Bd. II, München 1983, kol. 1039–1040. Ten opis odgrywa ciągle ważną rolę przy rekonstrukcji sytuacji i przebiegu kampanii przeciw barbarzyńcom za Maurycjusza: F. Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*, Cambridge 2001, s. 103–104; J.H.W.G. Liebeschuetz, *The Lower Danube...*, s. 120–132; M. Salamon,

charakterystyce funkcjonowania armii u schyłku VI wieku. Pojawiły się pomysły, by oddział wojska stacjonujący w Asemus potraktować albo jako swego rodzaju milicję miejską¹⁶, albo jako jednostkę z oddziałów strzegących granicy – *limitanei*¹⁷. Wskazywano również na tym przykładzie na problem z włączeniem tego typu wojsk związanych z poszczególnymi ośrodkami do armii polowej walczącej z barbarzyńcami¹⁸ bądź widziano w tym zjawisko przejmowania kontroli nad „swoimi wojskami” – to znaczy tymi, które stacjonowały w mieście – przez mieszkańców¹⁹. Zwłaszcza w ostatnich latach bardzo surowo ocenia się mieszkańców Asemus za ich reakcję na próbę pozbawienia miasta garnizonu, widząc w ich postawie przykład lokalnego separatyzmu²⁰. Doszukiwano się istnienia sprzeczności pomiędzy tym, co chciał zrealizować cesarz, prowadząc wojnę z barbarzyńcami nad Dunajem, a interesami lokalnymi²¹. Widziano również we wspomnianym epizodzie przykład słabości autorytetu władcy wśród ludności prowincji²². Do tego trzeba dodać częste nieprecyzyjne przedstawianie roli biskupa w konflikcie Piotra z żołnierzami i mieszkańcami Asemus, zwłaszcza przypisywanie mu uprawnień w sprawach dotyczących sfery militarnej²³. Warto wspomnieć, że opis poświęcony temu ośrodkowi usiłowano również wykorzystać na poparcie hipotezy o funkcjonowaniu w cesarstwie autonomicznych miast posiadających jakoby własne wojska, swego rodzaju „autonomiczną” militarną straż²⁴.

Novae in the Age of the Slav Invasions [w:] *Novae. Legionary Fortress and Late Antique Town*, vol. 1, eds. T. Derda, P. Dyczek, J. Kolendo, Warszawa 2008, s. 187–190, oraz przy próbach całościowego ujęcia zagadnień obrony obszarów naddunajskich w późnym antyku: M. Pillon, *Armée et défense de l'Illyricum byzantin de Justinien à Héraclius (527–641). De la réorganisation justinienne à l'émergence des armées de cité*, „Erytheia” 2005, 26, s. 48–61.

¹⁶ Milicja miejska konsekwentnie: D. Claude, op. cit., s. 130–131; C. Kirilov, *Die Reduktion der ummaueten Stadtfläche und die Frage nach dem Verfall der Antiken Stadt*, „Archaeologia Bulgarica” 2006, X, s. 94.

¹⁷ M. Pillon, op. cit., s. 35–36; H. Elton, *Military Forces* [w:] *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, vol. II, Cambridge 2007, s. 276; C. Zuckerman, op. cit., s. 189–190, używa różnych nazw na określenie żołnierzy w Asemus w zależności od okresu.

¹⁸ Przykład Asemus ma ilustrować, jak trudno było zebrać armię z garnizonów i prawdopodobnie nie był to wypadek odosobniony: J.H.W.G. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City*, Oxford 2001, s. 288, przyp. 37, s. 407, przyp. 26.

¹⁹ Mieszkańcy czynili to we własnym interesie: M. Whitby, *Armies and Society in the Later Roman World* [w:] *The Cambridge Ancient History*, s. 482.

²⁰ Surowe oceny działań Piotra: M. Whitby, *The Emperor Maurice...*, s. 99, 160, a w późniejszym opracowaniu krytyczne uwagi w stosunku do mieszkańców: idem, *The Balkans...*, s. 729.

²¹ Napięcia wynikające ze sprzeczności interesów władcy i lokalnej społeczności: M. Whitby, *The Late Roman Army and the Defense of the Balkans* [w:] *The Transition to Late Antiquity...*, s. 159; W. Pohl, op. cit., s. 142.

²² W. Pohl, op. cit., s. 209.

²³ P. Schreiner, *Städte und Wegenetz...*, s. 63, przyp. 28; K. Dimitrov, *Novae on the Lower Danube as an Early Christian Centre (5th–6th Century AD)* [w:] *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie*, Teil 2, Münster 1995, s. 704; C. Zuckerman, op. cit., s. 189; M. Whitby, *The Late Roman Army...*, s. 158.

²⁴ Powrót do pomysłów N. Jorgi: G.I. Bratianu, *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire Byzantin*, Paris–Bucarest 1936, s. 59–62. O wysokim stopniu autonomii pisze K. Dimitrov, op. cit., s. 704. O autonomicznym miejskim garnizonie: E. Polaschek, op. cit., kol. 1127–1128.

Tego typu poglądy nie znajdują poparcia w analizie relacji Teofilakta Simokatty i spotkały się z uzasadnioną krytyką²⁵.

Być może nie pogłębiono badań nad relacją Teofilakta Simokatty o Asemus z powodu istnienia innych, dodajmy, też opartych na źródłach sposobów interpretacji. W odmienny sposób epizod z garnizonem wzbraniającym się przed włączeniem do armii Piotra przedstawia kronikarz z początku IX wieku Teofanes Wyznawca²⁶. W swoim opisie nie wspomina on w ogóle o Asemus, a to, co odnosi się do tego miasta w relacji Teofilakta Simokatty, łączy z Novae²⁷. Przesuwa również kampanię Piotra na późniejszy okres, łącząc ją z wydarzeniami z 596/597 roku²⁸. Biorąc pod uwagę różnice i podobieństwa w relacjach obu autorów, za bardziej prawdopodobne uznaje się, że opis Teofanesa powstał w wyniku połączenia wydarzeń, jakie Teofilakt opisał przy okazji marszu armii Piotra z Novae do Asemus²⁹. Sięganie do opisu Teofanesa przy rekonstrukcji tego etapu wyprawy wojsk Piotra i połączenie obecności garnizonu z miastem Novae powinno być poprzedzone gruntowną krytyką wiarygodności odnośnego ustępu dzieła Teofilakta³⁰.

Przy omawianiu niefortunnego posunięcia wodza Piotra w stosunku do żołnierzy z Asemus za Maurycjusza wspomina się również wydarzenia z lat 40. V wieku, znane z relacji Priskosa z Panion, gdy w czasie wojen z Hunami mieszkańcy tego ośrodka wstawili się wielką odwagą³¹. Nie tylko skutecznie bronili się przed barbarzyńcami, lecz także potrafili walczyć z powodzeniem w polu, zadając nieprzyjacielowi straty, co na tle epoki było czymś niezwykłym i w pełni zasługuje na uznanie³². Na pod-

²⁵ Weryfikacja ustaleń odnośnie do rzekomej „autonomii” Asemus: P. Mutavčiev, *Bulgars et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia 1932, s. 122–128, oraz gruntowna analiza z przytoczeniem starej literatury: W. Enßlin w recenzji pracy Bratianu, *Privilèges...*, s. 207–209.

²⁶ Theophanes Confessor, *Chronographia*, vol. 1, ed. C. de Boor, Lipsiae 1883 (dalej: Teofanes); M. Salamon, *Novae in Ancien Sources – Theophanes Confessor, Anastasius Bibliothecarius, Chronographia Tripartita* [w:] *Novae. Legionary Fortress...*, s. 90–93.

²⁷ Teofanes A.M. 6089, s. 274, 30–275, 13; E. Polaschek, op. cit., kol. 1127–1128; K. Iłski, *Sources Concerning Christianity in Novae* [w:] *Novae. Legionary Fortress...*, s. 216–219.

²⁸ Datacja na 596 r. – V. Velkov, op. cit., s. 56; F.E. Schlosser, *The Reign...*, s. 95; na 597 r. – K. Iłski, op. cit., s. 216, 218–219; A. Tomas, *Inter Moesos...*, s. 55.

²⁹ Jednoznacznie jako pomyłkę Teofanesa traktuje takie ujęcie C. Mango: *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and near Eastern History AD 284–813*, eds. C. Mango, R. Scott, G. Greatrex, Oxford 1997, s. 400, przyp. 3; M. Salamon, op. cit., s. 189; R. Scott, *The First Half of Theophanes' Chronicle*, „Travaux et Mémoires” 2015, t. 19, s. 243.

³⁰ Bez rozstrzygnięcia, czy chodzi o Novae, czy Asemus: K. Dimitrov, op. cit., s. 704.

³¹ Relacja Priskosa: *Priscus* [w:] *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, ed. R.C. Blockley, ARCA – Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs, 10, vol. II: *Text, Translation and Historiographical Notes*, Wiltshire 1983, s. 238, 39–240, 80 (dalej: Priskos, ed. Blockley). Autor i dzieło: R.C. Blockley, *The Fragmentary...*, s. 48–70, 113–123; J. Prostko-Prostyński, *Novae in Ancient Sources – Priscus Panites, Historiae* [w:] *Novae. Legionary Fortress...*, s. 77–78.

³² Bohaterska obrona Asemus na trwale weszła do historii epoki i zwykle jest odnotowywana w najważniejszych opracowaniach: V. Velkov, op. cit., s. 12, 41; A. Demand, *Die Spätantike*, München 1989, s. 168; J.B. Bury, *Later Roman Empire, from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian*, New York 1958, s. 274; A.H.M. Jones, op. cit., s. 1060; G. Wirth, *Attila. Das Hunnenreich und Europa*, Stuttgart 1999, s. 74.

stawie lektury istniejących opracowań poświęconych Asemus można zauważyć, że ciągle brakuje pełnej analizy relacji Teofilakta o tej miejscowości, uwzględniającej uwarunkowania prawne, oraz refleksji nad jej funkcjonowaniem w V–VI wieku w świetle źródeł pisanych³³. Samo zestawienie w porządku chronologicznym wzmianek źródłowych zawierających informacje na temat obrony Asemus przed atakiem barbarzyńców od V do VI wieku pozwala dostrzec, jak wiele się zmieniło w życiu tego miasta na przestrzeni 200 lat.

Notitia Dignitatum, bardzo ważny przekaz podający informacje prawdopodobnie z początku V wieku³⁴, wymienia wśród oddziałów podlegających duksovi prowincji Mezja II (*Mesia Secunda*) jednostkę: *Milites praeuentores, Ansamo*³⁵. Ta wzmianka jest interpretowana jako potwierdzenie stacjonowania w Asemus oddziału *limitanei*³⁶. Relacja Priskosa z Panion poświęcona warunkom, jakie postawili Hunowie cesarstwu po zwycięskiej wojnie, dostarcza zaskakujących informacji o lokalnym epizodzie, który miał spowodować reakcję samego Attyli³⁷. Władca Hunów, negocjując warunki pokoju z cesarstwem, miał zażądać, by mieszkańcy miejscowości Asemun, położonej na granicy Tracji i Illyricum, oddali jeńców: Rzymian, których odbili z rąk barbarzyńców, oraz wziętych do niewoli Hunów³⁸. Według Priskosa Asemus było silną twierdzą:

Ἀσημοῦς δέ ἐστι φρούριον καρτερόν³⁹.

Należy szczególnie mocno podkreślić, że w żadnym miejscu zachowanej relacji Priskosa nie ma informacji mówiących, że o obronie Asemus bądź tak dużej jej skuteczności decydował garnizon złożony z żołnierzy w sensie prawnym i profesjonalnym. Priskos pisze jedynie o mieszkańcach, określając ich przeważnie mianem Asemończyków:

οἱ ἐνοικοῦντες ἄνδρες; Ἀσημούντιοι⁴⁰.

³³ Łączna interpretacja źródeł poświęconych Asemus doprowadza do niefortunnych uproszczeń: D. Claude, op. cit., s. 131; M. Whitby, *The Balkans...*, s. 711; C. Zuckerman, op. cit., s. 189–190.

³⁴ Datacja i charakterystyka tego źródła z różnych perspektyw: C. Zuckerman, op. cit., s. 171; M. Kulikowski, *The Notitia Dignitatum as a Historical Source*, „Historia” 2000, 49, s. 358–377; A.M. Kaiser, *Egyptian Units and the Reliability of Notitia Dignitatum, Pars Orientis*, „Historia” 2015, 64, s. 243–261.

³⁵ *Notitia dignitatum accedunt notitia urbis Constantinopolitanae et laterculi provinciarum*, ed. O. Seeck, Berolini 1876, s. 89–90: *Pars orientis*, XL, 1: *Dux Moesiae secundae; pars orientis*, XL 18–19: *Auxilares: Milites praeuentores, Ansamo*. W okresie wcześniejszym w Asemus stacjonowała również jednostka wojskowa: M. Duch, *Gospodarcza rola armii rzymskiej w prowincji Mezja Dolna (Moesia Inferior)*, Poznań–Gniezno 2016, s. 125.

³⁶ Seeck, op. cit., s. 90, przyp. 3; V. Velkov, op. cit., s. 67.

³⁷ Priskos fr. 9, ed. Blockley, vol. II, s. 236, 1–240, 80.

³⁸ Ustęp o Asemus: Priskos, ed. Blockley, vol. II, s. 238, 39–240, 80.

³⁹ Priskos, ed. Blockley, vol. II, s. 238, 41.

⁴⁰ Priskos, ed. Blockley, vol. II, s. 238, 43, oraz Asemończycy: Priskos, ed. Blockley, vol. II, s. 238, 39–40; 238, 57; 238, 63; 240, 72–73; 240, 74; 240, 75; 240, 77.

W połowie V wieku mamy więc do czynienia z obroną tego miasta własnymi siłami mieszkańców, bez udziału żołnierzy.

Opowieść o Asemus u Teofilakta Simokatty jest spójna i nie powinna być lekceważona, ani ze względu na swą treść, ani wymowę. Autor prawdopodobnie przytoczył bez dokonania zmian przebieg wydarzeń, jakie rozegrały się w tym mieście, tak jak zostało to opisane w wykorzystanych przez niego źródłach⁴¹. Punktem wyjścia dla badań powinna być zatem interpretacja dosłowna tekstu zgodnie z tokiem narracji. Niewątpliwie na początku mieszkańcy miasta sami spontanicznie witają wodza. Potem ich inicjatywę podejmują żołnierze, ponieważ miejscowość posiadała garnizon przeznaczony do obrony mieszkańców:

ἐν τῷ πολισίματι τούτῳ ἀπὸ πρεσβυτέρων χρόνων τινῶν ὀπλιτικῶν συνετέτακτο ἐπὶ διαφρουρᾷ τῶν τῆς πόλεως⁴²

Biorąc pod uwagę odróżnianie przez Teofilakta mieszkańców miasta od żołnierzy i niezależne działanie tych ostatnich oraz określenia użyte przy ich opisie (hoplici, stratioci), można stwierdzić, że żołnierze garnizonu Asemus byli profesjonalistami⁴³. Zastosowane przez tego autora sformułowania językowe nie pozwalają jednak na precyzyjne określenie rodzaju związku prawnego łączącego garnizon z tym ośrodkiem⁴⁴.

Pojawiają się bowiem w dalszej opowieści wieloznaczne zwroty wskazujące na zależność żołnierzy od miasta:

...πόλιν στρατιωτῶν...⁴⁵

czy w innym miejscu, przy bezpośrednim rozróżnieniu mieszkańców i żołnierzy:

...οἱ μὲν οὖν ἄστοι τό τε περὶ τὴν πόλιν ὀπλιτικῶν⁴⁶.

⁴¹ Ta opowieść chyba nie powinna być traktowana z uprzedzeniem i określana mianem anegdotycznej jak w: M. Whitby, *The Emperor...*, s. 181. Również G.I. Bratianu, op. cit., s. 60, pisząc o Asemus u Teofilakta, używa sformułowania „opowieść heroiczno-komiczna”. Jak trudno odczytać przekaz Teofilakta i ocenić wiarygodność jego informacji, pokazuje także analiza innych wzmianek, np. o spotkaniu cesarza z posłami Słowian do chagana Awarów: M. Wołoszyn, op. cit., s. 159–172; J. Prostko-Prostyński, „Ziemia ich nie zna żelaza”. *Glosa do Historiae VI.2 Teofilakta Simokatty* [w:] *Viator per devia scientiae itinera*, red. A. Michałowski, M. Teska, M. Żółkiewski, Poznań 2015, s. 321–326.

⁴² Teofilakt, *Historia* VII 3, 2; Kotłowska, Różycki, *Teofilakt Simokatta*, s. 316, 25–26.

⁴³ Był to prawdopodobnie typowy garnizon defensywny powołany do obrony twierdzy, bez kawalerii: F. Curta, *Horsemen in Forts or Peasants in Villages? Remarks on the Archaeology of Warfare in the 6th to 7th C. Balkans*, [w:] *Late Antique Archaeology 8.2 (2011)*, Leiden–Boston 2013, s. 833.

⁴⁴ Niewątpliwie literalna wykładnia przekazu Teofilakta pozwalała na formułowanie różnych hipotez na temat związku garnizonu z miastem. W związku z tym nie było pewności, jak interpretować status prawny garnizonu w kontekście uprawnień samego miasta Asemus. Stąd np. kwestia praw miejskich i podległości garnizonu miastu, a nie władzom wojskowym: P. Schreiner, *Städte und Wegenetz...*, s. 63.

⁴⁵ Teofilakt, *Historia* VII 3, 4; Kotłowska, Różycki, *Teofilakt Simokatta*, s. 318, 3.

⁴⁶ Teofilakt, *Historia* VII 3, 4; Kotłowska, Różycki, *Teofilakt Simokatta*, s. 318, 4.

W analizie przekazu Teofilakta trzeba również uwzględnić wzmiankę o przywileju cesarza Justyna ustanawiającym w mieście garnizon⁴⁷:

Ἰουστίνου τοῦ αὐτοκράτορος ὑπεδείκνυον νόμν χαρίζόμενον τῇ πόλει τὴν ἔνοπλον ταύτην διάδοχον πρόνοιαν⁴⁸.

Przed formułowaniem ostatecznych wniosków na temat relacji Teofilakta Simokatty o garnizonie Asemus i znaczeniu przywileju cesarskiego Justyna warto zwrócić uwagę na kontekst historyczny i zmiany w organizacji armii uchwytne wyraźnie za Justyniana I⁴⁹. Jeżeli weźmiemy pod uwagę aspekt prawny w związku ze wzmianką o przywileju cesarskim i przywołamy jako punkt odniesienia do analizy rozwiązania przyjęte przez cesarza Justyniana w Termopilach, to możemy dojść do jednoznacznych wniosków bez poszerzania kontekstu prawnego i chronologicznego na wcześniejszy okres niż VI wiek. W obrębie dzieła Teofilakta Simokatty nie ma bowiem szans na pogłębienie badań, ponieważ informacje o tym ośrodku mają charakter unikatowy⁵⁰. Teofilakt wspomina wprawdzie o obronie miast przez samych mieszkańców przed barbarzyńcami⁵¹ czy wrogich działaniach mieszkańców w stosunku do tchórzliwych dowódców cesarskich i ich wojsk, na przykład w miejscowości

⁴⁷ W komentarzach nigdzie nie neguje się istnienia takiego dokumentu, lecz nie wyciąga się z tego konsekwencji. Nie wspomina się o nim w opracowaniach poświęconych działalności prawodawczej cesarzy Justyna I czy Justyna II. Brak wzmianki o jego zaistnieniu za panowania Justyna I w: *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 476 bis 565*, bearbeitet von T.C. Lounghis, B. Blysidu, S. Lampakes, Nicosia 2005, (*Zyprisches Forschungszentrum. Quellen und Studien zur Geschichte Zyperns* – LII), s. 128–146, nr 393–479. Również Justynowi II nie przypisuje się wydania tego dokumentu: *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453*, Teil 1, bearbeitet von F. Dölger, München–Berlin 1924. Podobnie w kolejnym wydaniu tego zestawienia: *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453*, Teil 1, *Halbband, Regesten 565–867*, bearbeitet von F. Dölger, 2. Aufl., unter Mitarbeit von J. Preisler-Kapelleur und A. Riehle, besorgt von A.E. Müller, München 2008, s. 1–20.

⁴⁸ Teofilakt, *Historia* VII 3, 4–5; Kotłowska, Różycki, *Teofilakt Simokatta*, s. 318, 5–6.

⁴⁹ Zasługi Justyniana w reformowaniu armii są pomijane lub lekceważone. Wstępne uwagi o dokonanych przez niego zmianach: S. Turlej, *Przebudowa armii rzymskiej przez Justyniana I. Zarys problematyki* [w:] *Wojna i wojskowość w świecie starożytnym*, red. S. Sprawski, Kraków 2015, s. 193–201.

⁵⁰ Dane na temat sytuacji w Asemus tak scharakteryzował M. Salamon, op. cit., s. 190, przyp. 91. Znaczenie miast dla obrony obszarów bałkańskich w późnym antyku jest ważne, lecz niewskazane są uogólnienia co do ich obsady wojskowej, bo w zasadzie nic nie wnoszą do rekonstrukcji zmierzającej do uchwycenia zmian w V i VI w.: I. Bóna, *Die Awarenfeldzüge und der Untergang der byzantinischen Provinzen an der unteren Donau* [w:] *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6.–7. Jahrhundert*, Hrsg. C. Bálint [*Varia Archaeologica Hungarica*, 10], Budapest–Rom 2000, s. 169; M. Píllon, op. cit., s. 67–74; Sarantis, op. cit., s. 383.

⁵¹ Teofilakt wspomina o męskiej obronie kilku miast przed barbarzyńcami: Beroe, Dioklecjanopola, Filipopola, Adrianopola, lecz nie podaje jakichkolwiek bliższych informacji umożliwiających porównanie z Asemus: Teofilakt, *Historia* II 16, 12; II 17, 1; II 17, 2; II 17, 4.

Drizipera⁵², lecz w związku z tymi wydarzeniami nigdzie nie ma mowy o udziale żołnierzy, garnizonie czy przywileju cesarskim.

Zdecydowanie najbardziej znanym przykładem nowatorskiego podejścia Justyniana do spraw reorganizacji armii i zarazem troski o zapewnienie bezpieczeństwa poddanym są zmiany wprowadzone przez niego w obronie Termopil. Barbarzyńcy chcący zaatakować Helladę od północy stosunkowo łatwo mogli być tam zatrzymani dzięki sprzyjającym warunkom naturalnym⁵³. Należało jednak zadbać o budowę fortyfikacji i zapewnienie im odpowiedniej obsady. Opis dokonań Justyniana w Termopilach zawdzięczamy Prokopiuszowi z Cezarei⁵⁴, który wspomina o wybudowaniu różnorodnych obiektów obronnych: murów i twierdz, oraz koniecznej infrastruktury: spichlerzy i cystern. Rozbudowane umocnienia otrzymały załogę złożoną z 2000 zawodowych żołnierzy, którzy mieli bronić fortyfikacji dotychczas obsadzanych w czasie zagrożenia przez okolicznych rolników⁵⁵. Justynian zatwierdził zmiany w organizacji obrony Termopil od strony prawnej przez wydanie dokumentu⁵⁶. Uregulowano w nim także zagadnienie finansowania załogi z lokalnych funduszy, jakie miasta Hellady przeznaczały na administrację i widowiska⁵⁷. W końcowym etapie wojny w Italii z Totilą garnizon Termopil został wysłany na rozkaz cesarza z pomocą

⁵² Relacja o obronie przez mieszkańców, niewpuszczenie wojsk cesarskich do miasta: Teofilakt, *Historia* VI 5, 4–5 i VII 14, 10. Uwagi co do wiarygodności tego przekazu: Kotłowska, Różycki, *Teofilakt Simokatta*, s. 343, przyp. 845.

⁵³ Opis warunków naturalnych i roli Termopil: F. Stählin, *Thermopylen*, *RE* 5 A2 (1934), kol. 2398–2423; J. Koder, *Thermopylen* [w:] J. Koder, F. Hild, *Tabula Imperii Byzantini*, 1: *Hellas und Thessalia*, Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 125, Wien 1975, s. 274–276. Funkcjonowanie obrony w okresie średniowiecza: P.M. Strässle, *Militärstrategische Schlüsselpassge im Byzantinische Griechenland – Die Thermopylen. Eine Interdisziplinäre, Komparative Hypothese*, „Byzantion” 2003, LXXIII, s. 126–150.

⁵⁴ Omówienie stanu badań nad dorobkiem Prokopiusza: D. Brodka, *Prokopiusz z Cezarei. Historia wojen*, t. 1, Kraków 2013, s. XX–CVI; M.R. Cataudella, *Historiography in the East* [w:] *Greek & Roman Historiography. Fourth to Sixth Century A.D.*, ed. G. Marasco, Leiden–Boston 2003, s. 391–447.

⁵⁵ Prokopiusz w różnych utworach wspominał o Termopilach: Procopii Caesariensis, *Opera omnia*, vol. I–IV, rec. J. Haury, add. et corr. G. Wirth, Lipsiae 1962–1964. *De bellis libri VIII*, vol. I–II. *De Aedificiis*, vol. III. *Arcana Historia*, vol. IV (dalej skróty: Prokopiusz, *De Aedificiis*, *Arcana Historia* i *De bellis*, cyfry oznaczają kolejno: księgę, rozdział, ustęp). Prokopiusz przedstawił prace fortyfikacyjne Justyniana w Termopilach w duchu panegirycznym w dziele *De Aedificiis* IV 2, 2–22. Całość materiału z perspektywy przekazu Prokopiusza analizował W.J. Cherrf, *Procopius De Aedificiis 4.2.1–22 on the Thermopylae Frontier*, „Byzantinische Zeitschrift” 2011, 104, s. 71–112. Komentarz do prac w tym rejonie: P.Ł. Grotowski, *Prokopiusz z Cezarei. O budowlach*, tłum., wstęp, objaśnienia P.Ł. Grotowski, Warszawa 2006, s. 181–184 (przyt. 318–323). Trzeba podkreślić bardzo szerokie ujęcie przez Prokopiusza zagadnienia obrony Hellady przed barbarzyńcami, by nie doszło do obejścia obrony w Termopilach. Zwraca się na to baczna uwagę we współczesnych badaniach: J. Rosser, *Evidence for Justinianic Garrison behind Thermopylae at the Dema Pass* [w:] *Mosaic. Festschrift for A.H.S. Megaw*, eds. J. Herrin, M. Mullett, C. Otten-Froux, London 2001, s. 33–41; W.J. Cherrf, op. cit., s. 102–110.

⁵⁶ Informacje źródłowe w pełni uzasadniają przyjęcie hipotezy, że cesarz wydał w tej sprawie dokument i jest on uwzględniany przy omawianiu działalności prawodawczej Justyniana: *Regesten* nr 1233.

⁵⁷ Prokopiusz zdecydowanie pogłębia obraz dokonań Justyniana, ponieważ pisze również o stronie finansowej reorganizacji obrony Termopil w dziele krytycznym wobec wszystkich działań władcy: Prokopiusz, *Arcana Historia* XXVI, 31–33. Od strony merytorycznej rozwiązania finansowe

oblężonemu przez Gotów Krotonowi⁵⁸. W 559 roku – w czasie najazdu Zabergana, wodza Kutrigurów, na ziemię cesarstwa – barbarzyńcy natrafili z kolei na skuteczny opór w Termopilach⁵⁹.

Łącznie informacje przekazane przez Prokopiusza na temat reorganizacji obrony Termopil dają pełny obraz przemyślanej i całościowej akcji Justyniana, zmierzającej do trwałego zabezpieczenia ważnego punktu strategicznego. Ten opis jest doskonale znany i bardzo często przytaczany w literaturze, i dodajmy – nieustannie komentowany pod kątem zgodności relacji Prokopiusza z rezultatami wykopalisk archeologicznych, lecz nie dostrzega się i nie docenia najważniejszej cechy tego rozwiązania. W związku z ustanowieniem garnizonu Termopil możemy zaobserwować zaistnienie zupełnie innego modelu organizacji wojska niż ten znany z okresu wcześniejszego, gdy poszczególnym dowódcom armii terytorialnych czy nadgranicznych były podporządkowane oddziały *limitanei* lub *comitatenses*. Niezależnie od tego, czy wojska stacjonowały w miastach, czy w twierdzach, na rozkaz dowódców wykonywały zadania poza miejscem stacjonowania⁶⁰. Tymczasem garnizon w Termopilach wykonywał swe podstawowe obowiązki – do jakich został utworzony zgodnie z decyzją władcy zawartą w przywileju – na miejscu, a tylko na polecenie samego cesarza mógł być użyty do innych działań poza miejscem stacjonowania. Po wykonaniu zadania powracał do swych normalnych obowiązków.

Jeżeli w analizie wydarzeń rozgrywających się w Asemus weźmiemy jako punkt odniesienia rozwiązanie przyjęte przez cesarza Justyniana w Termopilach, to można jednoznacznie określić sytuację prawną i ocenić postępowanie Piotra, żołnierzy oraz mieszkańców tego miasta. Cesarz był źródłem prawa i w swym dokumencie określił zadania garnizonu, który miał strzec Asemus. Tylko bezpośrednie polecenie cesarza wyrażone w odpowiedniej formie mogło zatem nakazać garnizonowi opuszczenie miasta i podjęcie innych działań poza nim. Z punktu widzenia prawa nie ma znaczenia, że Piotr był dowódcą lokalnej armii, bratem cesarza, walczył w słusznej sprawie z barbarzyńcami⁶¹. Dodajmy, nie zaistniała nadzwyczajna sytuacja, która mogłaby usprawiedliwić łamanie prawa przez Piotra, żołnierze garnizonu mogli więc nie wykonać jego polecenia, bo zgodnie z wolą cesarza Justyna, wyrażoną w formie przywileju, mieli przebywać w Asemus. Wobec determinacji wodza garnizonowi nie pozostawało nic innego, jak pogodzić się losem, gdyż bratobójcza walka wobec

---

przygotował logoteta Aleksander w czasie podróży do Italii: R.J. Martindale, *Alexander* 5 [w:] *The Prosopography...*, vol. III a, s. 43–44. Stąd datacja dokumentu na 540/541 r.

⁵⁸ Prokopiusz, *De bellis* VIII XXVII, 2. Użyte przez Prokopiusza sformułowanie wyrażające rozkaz pozwala zgodnie z zasadami interpretacji przyjąć, że sam cesarz podjął decyzję w tej sprawie i jest to odnotowywane: *Regesten* nr 1371 (datacja na 551/552 r.).

⁵⁹ Postać Zabergana: R.J. Martindale, *Zabergan* 2 [w:] *The Prosopography...*, vol. III b, s. 1410. Omówienie literatury na temat najazdu: Sarantis, op. cit., s. 336–349.

⁶⁰ Stacjonowanie żołnierzy różnych formacji w twierdzach, obozach czy miastach było zjawiskiem typowym: A.H.M. Jones, op. cit., s. 686; M. Whitby, *The Army, c. 420–602* [w:] *The Cambridge Ancient History*, s. 301.

⁶¹ Na związanie przez przywilej cesarski garnizonu z Asemus zwrócił uwagę P. Mutavčiev, op. cit., s. 125. Niestety nie wiemy, czy dokument Justyna wspomniany przez Teofilakta dotyczył jedynie garnizonu, czy też były to tylko zapisy np. w przywileju odnoszącym się ogólnie do miasta.

dysproporcji sił nie wchodziła w grę, bądź udaremnić jego plan przez skorzystanie z azylu. Eskalacja bezprawia ze strony Piotra i targnięcie się przez niego nie tylko na żołnierzy, lecz również na biskupa doprowadziły mieszkańców Asemus do zdecydowanego wystąpienia w obronie praworządności i nie ma podstaw, by ich za to surowo oceniać.

Przywilej cesarza Justyna wzmiankowany przez Teofilakta jest zwykle łączony z cesarzem Justynem II⁶². Tymczasem zarówno z analizy fragmentu o Asemus, jak i z informacji na temat obu władców noszących imię Justyn w całym dziele Teofilakta wynika, że najprawdopodobniej chodzi o Justyna I. Teofilakt pisze bowiem wyraźnie, że garnizon był od dawnych czasów:

...ἀπὸ πρεσβυτέρων χρόνων...⁶³

co zdaje się wyraźnie wskazywać raczej na czasy Justyna I niż Justyna II, którego rządy zapewne wielu jeszcze pamiętało. Zwrócono również uwagę, że w swym dziele Teofilakt rozróżniał obu władców noszących imię Justyn, ponieważ Justyn II był określany przez niego jako „młodszy”⁶⁴.

Reasumując przeprowadzoną analizę, można stwierdzić, że trzy zachowane relacje źródłowe ukazują różne epizody z dziejów Asemus na przestrzeni prawie dwóch wieków. Zapis w *Notitia Dignitatum* oddający sytuację z początku V wieku pozwala przyjąć, że w okresie, gdy funkcjonował późnorzymski system obrony granicy na Dunaju, w Asemus stacjonowała jednostka wojskowa *limitanei*. W czasach, o których pisze Priskos (lata 40. V w.), miasto (a właściwie twierdza) było natomiast bez obsady wojskowej i bronili jej sami mieszkańcy. Wreszcie u schyłku VI wieku, jak wynika z relacji Teofilakta, pomimo różnych określeń, jakimi charakteryzuje on Asemus (miasto, miasteczko, twierdza), miejscowość zdaje się silnie ufortyfikowaną twierdzą, w której stacjonuje garnizon na mocy przywileju cesarza Justyna. W świetle tych przekazów najbardziej właściwe jest przyjęcie hipotezy, wedle której w dobie najazdów Hunów w Asemus mogli mieszkać potomkowie żołnierzy strzegących tego miejsca. W informacjach przekazanych przez Teofilakta nie ma natomiast bezpośrednich przesłanek mówiących o nieprzerwanym funkcjonowaniu tego ośrodka od połowy V do VI wieku⁶⁵. Niestety nie wiemy, w jakich okolicznościach i w jakim celu cesarz Justyn wydał przywilej. Okolica od zawsze była narażona na sąsiedztwo barbarzyńców i ich najazdy. Jeśli mieszkańcy Asemus potrafili oprzeć się Hunom w okresie apogeum ich potęgi militarnej i powodzenia w działaniach wojennych, to raczej nie było pilnej potrzeby umieszczać tam garnizonu. Ze względu na obecność w twierdzy u schyłku VI wieku garnizonu złożonego z zawodowych

⁶² Prawdopodobnie był to przywilej Justyna II: P. Mutavčiev, op. cit., s. 127, przyp. 2; G.I. Bratianu, op. cit., s. 60; M. Salamon, op. cit., s. 189. Mógł to być dokument cesarza Justyna I (518–527) lub Justyna II (565–578) – *The history of Theophylact Simocotta*, s. 182, przyp. 13.

⁶³ Teofilakt, *Historia* VII 3, 2; Kotłowska, Różycki, *Teofilakt Simokatta*, s. 316, 25.

⁶⁴ Schreiner, *Theophylaktos*, s. 337, przyp. 922.

⁶⁵ Pojawiają się poglądy sugerujące nieprzerwane funkcjonowanie Asemus w V–VI w.: M. Whitby, *The Balkans...*, s. 729. Podobnie zdaje się sądzić C. Zuckerman, op. cit., s. 189–190.

żołnierzy najbardziej prawdopodobnie jest zatem, że doszło do gwałtownej zmiany w sytuacji tego ośrodka, na przykład odbudowy po jakimś kataklizmie. W związku z tym, biorąc pod uwagę kontekst historyczny, trzeba uwzględnić możliwość na przykład ewakuowania Asemus po zawarciu pokoju z Attyłą domagającym się stworzenia obszaru pustki na południowym brzegu Dunaju pomiędzy Panonią a Novae, na pięć dni drogi w głąb terytorium cesarstwa⁶⁶. Analiza sytuacji na obszarach naddunajskich cesarstwa po śmierci cesarza Anastazjusza zdaje się z kolei uprawdopodobniać, że za rządów Justyna I mogło dojść do odbudowy i ponownego zasiedlenia Asemus. Informacje, jakie podaje Teofilakt o funkcjonowaniu twierdzy z garnizonem złożonym z zawodowych żołnierzy, obecności biskupa i przywileju cesarskim, wskazują na przeprowadzenie dobrze zaplanowanej akcji mającej stworzyć odpowiednie warunki do życia ludności na rubieżach cesarstwa pomimo zagrożenia ze strony barbarzyńców. Cesarz Justyn – reprezentujący państwo i będący źródłem prawa – na mocy swej decyzji ustanowił oddział wojska do służby w Asemus i zapewne określił sposób jego finansowania. Być może na jego utrzymanie przeznaczyl także odpowiednie wpływy podatkowe z samego miasta i okolicy. To wszystko dokonało się w sferze prawa publicznego i nie powinno być w żaden sposób łączone z prawami i przywilejami poszczególnych miast wywodzącymi się z zamierzchłych czasów⁶⁷.

Porównanie rozwiązań dotyczących organizacji obrony wprowadzonych w Termopilach za Justyniana z Asemus, gdzie garnizon mógł się pojawić już za Justyna I, może dowodzić przenoszenia sprawdzonych na obszarach nadgranicznych rozwiązań w głąb kraju. Formuła ustalania najważniejszych zasad funkcjonowania garnizonów za pomocą dokumentu cesarskiego z jednej strony pozwalała na ich dopasowanie do indywidualnych potrzeb poszczególnych ośrodków, z drugiej zaś dawała władcy pełną kontrolę nad użyciem wojsk związanych z garnizonami. System działał optymalnie i nie dochodziło do tak skandalicznych wydarzeń jak w Asemus, konieczne

---

⁶⁶ Rozgrywki dyplomatyczne i wywieranie presji przez Attyłę na cesarza Teodozjusza II w celu uzyskania dodatkowych płatności i prezentów nie podlegają dyskusji: J. Prostko-Prostyński, *Attila and Novae [w:] Novae. Legionary Fortress...*, s. 137–138; P. Kuosmanen, *The Nature of Nomadic Power. Contacts between the Huns and the Romans during the Fourth and Fifth Centuries*, Turku 2013, s. 199–209. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że wytworzenie pustki nad Dunajem mogło być realnym żądaniem Attyli, ponieważ zdecydowanie poprawiało sytuację strategiczną Hunów wobec Konstantynopola, gdy rozpoczęto przygotowania do działań przeciw Rawennie. W tym ostatnim wypadku trudno ustalić, czy Attyłą kierowały względy czysto polityczne, czy też osobiste w związku z postępowaniem Honorii, siostry Walentyniana III: J.R. Martindale, *Iusta Grata Honoria [w:] The Prosopography...*, vol. II, Oxford 1980, s. 568–569; L.A. Tyszkiewicz, *Hunowie w Europie*, Wrocław 2004, s. 141–160; P. Heather, *Upadek Cesarstwa Rzymskiego*, tłum. J. Szczepański, Poznań 2006, s. 365–398; M. Rouche, *Attila i Hunowie. Ekspansja barbarzyńskich nomadów*, tłum. J. Jedliński, Warszawa 2011, s. 108–122. Obszary „ewakuowane”: Priskos Fr 11. 1, ed. Blockley, s. 242, 9–14; O. Maenchen-Helfen, *Huns. Studies in their History and Culture*, Berkeley–Los Angeles–London 1973, s. 124. W tym wypadku nie chodziło o utratę terytorium na południowym brzegu Dunaju, stąd akceptacja tego warunku przez Teodozjusza wydaje się prawdopodobna.

⁶⁷ Nie ma również powodu, by przy określaniu zasad funkcjonowania garnizonu Asemus odwoływać się do analizy konstytucji cesarskich od IV w., dotyczących szeroko rozumianej sfery obronności. Pod tym kątem analizował sytuację Enßlin, recenzja w: „Byzantinische Zeitschrift” 1939, 39, s. 208–209.

było jednak zaangażowanie cesarza w nadzór nad działaniem armii, tak jak działo się to w ostatnich latach panowania Justyniana.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Hierocles, *Synecdemus*, ed. E. Honigmann, *Le Synekdèmos d'Hiéroclès et l'Opuscule géographique de Georges de Chypre. Texte, introduction, commentaire et cartes* (Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae : Forma Imperii Byzantini, 1), Bruxelles 1939.
- Notitia dignitatum accedunt notitia urbis Constantinopolitanae et laterculi provinciarum*, ed. O. Seeck, Berolini 1876.
- Priscus, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, ed. R.C. Blockley, ARCA – Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs, 10, vol. II: *Text, Translation and Historiographical Notes*, Wiltshire 1983, s. 221–400.
- Procopii Caesariensis, *Opera omnia*, vol. 1–2: *De bellis libri*, vol.3: *De Aedificiis*, vol. 4: *Arcana Historia*, rec. J. Haury, add. et corr. G. Wirth, Lipsiae 1962–1964.
- Theophanes Confessor, *Chronographia*, vol. 1–2, ed. C. de Boor, Lipsiae 1883–1885.
- Theophylactus Simocatta, *Historiae libro octo*, ed. C. de Boor, editionem correctiorem curavit explicationibusque recentioribus adornavit P. Wirth, Stutgardiae 1872 = Teofilakt Simokatta, *Historia Powszechna*. Przekład, wstęp, komentarz i indeksy A. Kotłowska i Ł. Różycki, Poznań 2016, s. 31–395.

Opracowania

- Băjenaru C., *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian Area from Diocletian to Justinian*, Cluj-Napoca 2010.
- Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, ed. R.J.A. Talbert, Princeton 2000.
- Bavant B., *Illiria* [w:] *Świat Bizancjum*, t. I: *Cesarstwo wschodniorzymskie 330–641*, red. C. Morrison, tłum. A. Graboń, Kraków 2007, s. 353–402.
- Bóna I., *Die Awarenfeldzüge und der Untergang der byzantinischen Provinzen an der unteren Donau* [w:] *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6.–7. Jahrhundert*, Hrsg. C. Bálint [Varia Archaeologica Hungarica, 10], Budapest–Rom 2000, s. 163–183.
- Bratianu G.I., *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire Byzantin*, Paris–Bucarest 1936.
- Brodka D., *Die Geschichtsphilosophie in der spätantiken Historiographie. Studien zu Prokopios von Kaisareia, Agathias von Myrina und Theophylaktos Simokattes*, Frankfurt am Main u.a. 2004.
- Brodka D., *Prokopiusz z Cezarei. Historia wojen*, t. 1, Kraków 2013.
- Bury J.B., *Later Roman Empire, from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian*, New York 1958.

- Cataudella M.R., *Historiography in the East* [w:] *Greek & Roman Historiography. Fourth to Sixth Century A.D.*, ed. G. Marasco, Leiden–Boston 2003, s. 391–447.
- Cherf W.J., *Procopius De Aedificiis 4.2.1–22 on the Thermopylae Frontier*, „Byzantinische Zeitschrift” 2011, 104, s. 71–112.
- The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and near Eastern History AD 284–813*, eds. C. Mango, R. Scott, G. Greatrex, Oxford 1997.
- Claude D., *Die byzantinische Stadt im 6. Jh.*, München 1969.
- Curta F., *Horsemen in Forts or Peasants in Villages? Remarks on the Archaeology of Warfare in the 6th to 7th C. Balkans* [w:] *Late Antique Archaeology 8.2 (2011)*, Leiden–Boston 2013, s. 809–850.
- Curta F., *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*, Cambridge 2001.
- Demand A., *Die Spätantike*, München 1989.
- Dimitrov K., *Novae on the Lower Danube as an Early Christian Centre (5th–6th Century AD)*, Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Teil 2, Münster 1995, s. 700–704.
- Dintchev V., *Classification of the Late Antique Cities in the Dioceses of Thracia and Dacia*, „Archaeologia Bulgarica” 1999, III, s. 39–73.
- Duch M., *Gospodarzwa rola armii rzymskiej w prowincji Mezja Dolna (Moesia Inferior)*, Poznań–Gniezno 2016.
- Elton H., *Military Forces* [w:] *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, vol. II, Cambridge 2007, s. 270–309.
- Enßlin W., recenzja pracy G.I. Bratianu, *Privilèges*, „Byzantinische Zeitschrift” 1939, 39, s. 207–209.
- Hallebeek J., *Church Asylum in Late Antiquity, Concession by the Emperor or Competence of the Church?* [w:] *Secundum Ius. Opstellen aangeboden aan prof. mr. P.L. Nève*, Nijmegen 2005, s. 163–182.
- Grotowski P.Ł., *Prokopiusz z Cezarei. O budowlach*, tłum., wstęp, objaśnienia P.Ł. Grotowski, Warszawa 2006.
- Heather P., *Upadek Cesarstwa Rzymskiego*, tłum. J. Szczepański, Poznań 2006.
- Herman E., *Zum Asylrecht im byzantinischen Reich*, „Orientalia Christiana Periodica” 1935, 1, s. 204–238.
- The History of Theophylact Simocatta*, eds. M. and M. Whitby, Oxford 1986.
- Ilski K., *Sources Concerning Christianity in Novae* [w:] *Novae. Legionary Fortress and Late Antique Town*, vol. 1, eds. T. Derda, P. Dyczek, J. Kolendo, Warszawa 2008, s. 213–223.
- Jones A.H.M., *The Later Roman Empire. A Social and Economic Survey*, vol. I, Oxford 1964.
- Kaiser A.M., *Egyptian Units and the Reliability of Notitia Dignitatum, Pars Orientis*, „Historia” 2015, 64, s. 243–261.
- Kirilov C., *Die Reduktion der ummaueten Stadtfläche und die Frage nach dem Verfall der Antiken Stadt*, „Archaeologia Bulgarica” 2006, X, s. 54–104.
- Koder J., *Thermopylen* [w:] J. Koder, F. Hild, *Tabula Imperii Byzantini, 1: Hellas und Thessalia*, Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 125, Wien 1975, s. 274–276.
- Kulikowski M., *The Notitia Dignitatum as a Historical Source*, „Historia” 2000, 49, s. 358–377.

- Kuosmanen P., *The Nature of Nomadic Power: Contacts between the Huns and the Romans during the Fourth and Fifth Centuries*, Turku 2013.
- Liebeschuetz J.H.W.G., *The Decline and Fall of the Roman City*, Oxford 2001.
- Liebeschuetz J.H.W.G., *The Lower Danube Region under Pressure: From Valens to Heraclius [w:] The Transition to Late Antiquity. On Danube and Beyond*, ed. A.G. Poulter, (Proceedings of the British Academy, 141), Oxford 2007, s. 101–134.
- Maenchen-Helfen O., *Huns. Studies in their History and Culture*, Berkeley–Los Angeles–London 1973.
- Martindale J. R., *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. II, Cambridge 1980.
- Martindale J.R., *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. III a–b, Cambridge 1992.
- Mutavčiev P., *Bulgars et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia 1932.
- Notitia dignitatum accedunt notitia urbis Constantinopolitanae et laterculi provinciarum*, ed. O. Seeck, Berolini 1876.
- Olajos T., *Les sources de Théophylacte Simocatta Historien*, Byzantina Neerlandica, vol. 10, Leiden–New York–København–Köln 1988.
- Pillon M., *Armée et défense de l'Illyricum byzantin de Justinien à Héraclius (527–641). De la réorganisation justinienne à l'émergence des armées de cité*, „Erytheia” 2005, 26, s. 7–85.
- Pohl W., *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa*. 2. aktual. Aufl., München 2002.
- Polaschek E., *Novae 2 [w:] Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Bd. XVII/1, Stuttgart 1936, kol. 1127–1128.
- Prostko-Prostyński J., *Attila and Novae [w:] Novae. Legionary Fortress and Late Antique Town*, vol. 1, eds. T. Derda, P. Dyczek, J. Kolendo, Warszawa 2008, s. 133–139.
- Prostko-Prostyński J., *Novae in Ancient Sources – Priscus Panites, Historiae [w:] Novae. Legionary Fortress and Late Antique Town*, vol. 1, eds. T. Derda, P. Dyczek, J. Kolendo, Warszawa 2008, s. 77–78.
- Rapp C., *Holy Bishops in Late Antiquity*, Berkeley–Los Angeles–London 2005.
- Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 476 bis 565*, bearbeitet von T.C. Lounghis, B. Blysidu, S. Lampakes, Nicosia 2005 (*Zyprisches Forschungszentrum. Quellen und Studien zur Geschichte Zyperns*, LII).
- Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453*, Teil 1, bearbeitet von F. Dölger, München–Berlin 1924.
- Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453*, Teil 1, *Halbband, Regesten 565–867*, 2. Aufl., bearbeitet von F. Dölger, unter Mitarbeit von J. Preisler-Kapelleur und A. Riehle, besorgt von A.E. Müller, München 2008.
- Rosser J., *Evidence for Justinianic Garrison behind Thermopylae at the Dema Pass [w:] Mosaic. Festschrift for A.H.S. Megaw*, eds. J. Herrin, M. Mullett, C. Otten-Froux, London 2001, s. 33–41.
- Rouche M., *Attyla i Hunowie. Ekspansja barbarzyńskich nomadów*, tłum. J. Jedliński, Warszawa 2011.
- Salamon M., *Novae in the Age of the Slav Invasions*, [w:] *Novae. Legionary Fortress and Late Antique Town*, vol. 1, eds. T. Derda, P. Dyczek, J. Kolendo, Warszawa 2008, s. 187–190.
- Salamon M., *Novae in Ancien Sources – Theophanes Confessor, Anastasius Bibliothecarius, Chronographia Tripartita [w:] Novae. Legionary Fortress and Late Antique Town*, vol. 1, eds. T. Derda, P. Dyczek, J. Kolendo, Warszawa 2008, s. 173–212.

- Sarantis A., *Justinian's Balkan Wars. Campaigning, Diplomacy and Development in Illyricum, Thrace and the Northern World A.D. 527–565*, Prenton 2016.
- Schlosser F.E., *The Reign of the Emperor Maurikios (582–602). A Reassessment*, Athens 1994.
- Schreiner P., *Bürger, Bürgertum, 1: Byzantinische Reich* [w:] *Lexikon des Mittelalters*, Bd. II, München 1983, kol. 1039–1040.
- Schreiner P., *Städte und Wegenetz in Moesien, Dakien und Thrakien nach dem Zeugnis des Theophylaktos Simokates* [w:] *Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident*, Hrsg. R. Pillinger (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung, 16), Wien 1986, s. 59–69.
- Scott R., *The First Half of Theophanes' Chronicle*, „Travaux et Mémoires” 2015, t. 19, s. 39–260.
- Stählin F., *Thermopylen* [w:] *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Bd. 5 A2, Stuttgart 1934, kol. 2398–2423.
- Strässle P.M., *Militärstrategische Schlüsselpasse im Byzantinische Griechenland – Die Thermopylen. Eine Interdisziplinäre, Komparative Hypothese*, „Byzantion” 2003, LXXIII, s. 126–150.
- Teofilakt Simokatta, *Historia powszechna*, tłum., wstęp, komentarz i indeksy A. Kotłowska, Ł. Różycki, Poznań 2016, s. 7–29, 397–500.
- Theophylaktos Simokates, *Geschichte*, ed. P. Schreiner, Bibliothek der griechischen Literatur, 20, Stuttgart 1985.
- Tomas A., *Inter Moesos et Thracas. A Contribution to the Studies on the Rural Hinterland of Novae in Lower Moesia*, „Archeologia” 2007, LVIII, s. 31–47.
- Tomas A., *Inter Moesos et Thracas. The Rural Hinterland of Novae in Moesia (1st–6th Centuries AD)*, „Archaeopress Roman Archaeology”, 14, Oxford 2016.
- Tomaschek W., *Anasamus* [w:] *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Bd. I, Stuttgart 1894, kol. 2064.
- Tomaschek W., *Asamus* [w:] *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Bd. II, Stuttgart 1896, kol. 1672–1676.
- Treadgold W., *The Early Byzantine Historians*, Palgrave 2007.
- Turlej S., *Hierokles* [w:] *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, red. O. Jurewicz, Warszawa 2002, s. 208.
- Turlej S., *Przebudowa armii rzymskiej przez Justyniana I. Zarys problematyki* [w:] *Wojna i wojskowość w świecie starożytnym*, red. S. Sprawski, Kraków 2015, s. 193–201.
- Turlej S., *Upadek granicy cesarstwa na Dunaju* [w:] *Barbarzyńcy u bram Imperium*, red. S. Turlej, Kraków 2007, s. 185–246.
- Tyszkiewicz L.A., *Hunowie w Europie*, Wrocław 2004.
- Velkov V., *Cities in Thrace and Dacia in the Late Antiquity*, Amsterdam 1977.
- Whitby M., *The Emperor Maurice and his Historian. Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*, Oxford 1988.
- Whitby M., *Armies and Society in the Later Roman World* [w:] *The Cambridge Ancient History*, vol. XIV, eds. A. Cameron, B. Ward-Perkins, M. Whitby, Cambridge 2000, s. 469–495.
- Whitby M., *The Army, c. 420–602* [w:] *The Cambridge Ancient History*, vol. XIV, eds. A. Cameron, B. Ward-Perkins, M. Whitby, Cambridge 2000, s. 288–314.
- Whitby M., *The Balkans and Greece 420–602* [w:] *The Cambridge Ancient History*, vol. XIV, eds. A. Cameron, B. Ward-Perkins, M. Whitby, Cambridge 2000, s. 701–731.

- Whitby M., *The Late Roman Army and the Defense of the Balkans* [w:] *The Transition to Late Antiquity. On Danube and Beyond*, ed. A.G. Poulter, (Proceedings of the British Academy, 141), Oxford 2007, s. 135–161.
- Wirth G., *Attila. Das Hunnenreich und Europa*, Stuttgart 1999.
- Wołoszyn M., *Theophylaktos Simokates und die Slawen am Ende des westlichen Ozeans – die erste Erwähnung der Ostseeslawen?*, Kraków 2015.
- Zeiller J., *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romain*, Paris 1918.
- Zuckerman C., *Armia* [w:] *Świat Bizancjum*, t. I: *Cesarstwo wschodniorzymskie 330–641*, red. C. Morrison, tłum. A. Graboń, Kraków 2007, s. 169–212.